

„A HALÁL PEDIG NYERESÉG” (FIL 1,21)
ÚJSZÖVETSÉGI HAGYOMÁNYOK
PÁL APOSTOL HALÁLÁRÓL

Martos Levente Balázs
Szombathely

1. 2 Tim 4,6-8: Testamentum post mortem; 2. Szent Pál apostol halála és az Apostolok cselekedetei; 3. Befejező megjegyzések

Az Újszövetség legtermékenyebb szerzője kétségtelenül Pál apostol, még akkor is, ha a neve alatt fennmaradt levelek egy részét a kutatók szerint nem ő maga, hanem szellemi örökösei, talán tanítványai vetették papírra.¹ Az apostoli kor szereplői közül Jézus után valószínűleg az ő életútjáról és tetteiről tudunk a legtöbbet nemcsak saját írásaiból, hanem a Szent Lukácsnak tulajdonított Apostolok Cselekedeteiből is. Utóbbi ugyan különböző hagyományokat dolgozott egybe, de részben valóban történetileg is megbízható adatokat közöl. Pál szellemi hagyatéka tükrözi teológiai párharcait is, amelyek a megigazulás, a holtak feltámadása, különböző erkölcsi kérdések, összefoglalva a keresztény élet és keresztény hit legfontosabb témáit érintették. Későbbi korok gyakran éltek és élnek a lehetőséggel, hogy életrajzszerű beszámolót

¹ „Krisztus Urunk tehát, akiben a fölséges Isten egész kinyilatkoztatása befejeződik (vö. 2 Kor 1,20; 3,16-4,6), parancsot adott apostolainak, hogy hirdessék mindenkinek az evangéliumot... Ezt a parancsot hűségesen teljesítették is. Teljesítették az apostolok, akik szóbeli igehirdetéssel, példamutatással és az intézményekben átadták... És teljesítették azok az apostolok vagy apostoltanítványok, akik szintén a Szentlélek sugalmazására írásba foglalták az üdvösség hírét. Az apostolok püspököket hagytak hátra utódaikul, és nekik adták át 'saját tanítói helyüket', hogy az evangélium az egyházban mindig sértetlenül és elevenen megmaradjon. Ez a szenthagyomány, valamint az ő- és újszövetségi szentírás mintegy az a tükör, amelyben a földön vándorló egyház szemléli Istent, akitől mindent kap, míg csak el nem jut odáig, hogy úgy lássa őt színről színre, amint van (vö. 1 Ján 3,2).” II. Vatikáni zsinat *Dei Verbum*, Dogmatikus konstitúció az isteni kinyilatkoztatásról, 7.

készítsenek a népek apostoláról, életének történetébe ágyazva leveleit, ezzel gondolkodásának fontos fejezeteit.

Azonban, még ha igaz is, hogy a sokféle utalást egybevetve némi ügyességgel sokat megtudhatunk az apostol életéről, mégis feltűnő, hogy haláláról az újszövetségi iratok nagyon keveset közölnek. Ez a tény annál is szembeötlőbb, ha meggondoljuk, hogy az Újszövetség késői iratai abban az időszakban keletkeztek, amelyben Pál és a többi apostol már meghalt. Az Újszövetség egyes szövegeiben már a vértanúk később megélnékülő kultuszának első jelei is felfedezhetők, különösen a Jelenések könyvében. Vajon hogyan tekintettek ebben a korban olyan meghatározó személyiségek halálára, mint például Pál apostol?

Az Újszövetség kifejezetten sehol sem említi Pál halálának tényét. Az apostol halálának történetét, helyszínét és körülményeit illetően pedig végleg az újszövetségi kor után keletkezett szövegekre hagyatkozhatunk. Római Szent Kelemen korintusiakhoz írt levele az első század végén állítja Péterről és Pálról, hogy „a legnagyobb és legigazibb oszlopok szenvedtek üldöztetést, és egészen a halálig küzdeniük kellett”, illetve azt is megjegyzi, hogy Pál „a kormányzók előtt halt vértanúhalált”.² Antióchiai Szent Ignác is együtt említi a két apostolfjedelmet halálukban, amikor az ő állapotukat szabadságnak, sajátját pedig tényleges és képletes értelemben is rabságnak nevezi.³

A vadállatokat inkább ösztökéljétek, hogy sírommá váljanak, és semmit se hagyjanak meg testemből, nehogy halottként bárkinek terhére legyek. Akkor leszek igazán Krisztus tanítványa, amikor testemet sem látja majd a világ. Kérleljétek Krisztust érettem, hogy eme eszközök által áldozatnak találtassam Isten előtt! Nem úgy parancsolok nektek, mint Péter és Pál, ők apostolok, én elítélt; ők szabadok, én mind ez ideig szolgál. Ha azonban szenvedek, Jézus Krisztus szabadosává válok, és szabadként fogok feltámadni őbenne. Bilincsekben most tanulom meg, hogy semmit se kívánjak.

A két idézett szöveg több szempontból is figyelmet érdemel. Az első, hogy Ignác levele Szmírnában keletkezett, tehát ebben a korban már

² 5,2 illetve 5,6. Vö.: Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz. Fordította Ladosi Gáspár, in Vanyó L. (szerk.), *Apostoli atyák* (Ókeresztény írók 3; Budapest 1988) 108. A levél Pálra vonatkozó részletét elemzi H. Löhr, „Zur Paulus-Notiz in 1 Clem 5,5-7”, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus. Historische, theologische und literaturgeschichtliche Aspekte* (BZNW 106; Berlin és New York 2001) 197-213. Megállapítja, hogy ezek a részletek példaképeket bemutató sorozatból származnak (4-5. fejezetek), amelyben a szerző különösen a bemutatott személyek buzgóságát és kitartását hangsúlyozza. Löhr szerint a sorozatba illesztés arra utal, hogy a szakasz szerzője ismertként feltételezte, és nem megszépíteni akarta Pál halálának tényét.

³ Szent Ignác levele a rómaiakhoz 4,2-3. Fordította Vanyó László, in idem (szerk.), *Apostoli atyák* (Ókeresztény írók 3; Budapest 1988) 181.

nemcsak Rómában, hanem másutt is ismerték a két apostol közös halálának hagyományát. A második, hogy valószínűleg mindkét szöveg ismerte a szentírási hagyományt, ahogy arra számos jel utal. A kormányzók előtti halál kapcsolatba hozható a „császár házából valók” üdvözetével (Fil 4,22), de még inkább Pálnak a császárhoz való föllebezésével,⁴ amely végül nem kegyelmet, hanem halált termelt a számára. Antióchiai Ignác szavaiban egyfelől a „bilincseimben” kifejezés emlékeztet az apostol leveleire (Fil 1,7.13.14.17; Filem 10). Másfelől az 1 Kor 7,22 pregnáns inverziójára utal a „szabadság” és „szolgaság” állapotának egymást kiegészítő volta, illetve a Krisztusban „szabadossá válás” ténye. Az „áldozatnak találtassam” összetétel pedig a 2 Tim 4,6-tal állítható párhuzamba, hiszen mindkettő a *szpendó* igét használja, „áldozatot bemutatni, itáláldozatot ontani” alapjelentésével.⁵

Az efféle összecsengést tekinthetnénk a hasonló helyzet, a közös műveltség, a szellemi és érzésszel rokonság gyümölcseinek, de valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha feltételezzük, hogy a II. század elejének szerzői már jól ismerték a páli hagyományt. Az újszövetségi kor irodalmából szervesen fejlődik tovább az ún. „apostoli atyák” korának világa. Ami Pál halálát illeti, többet közölnek, mint az Újszövetség, attól szemmel láthatóan mégis függenek. Az általuk ismert nem bibliai hagyományokat már korán ötvözik azzal, amit a később kanonizált iratok rögzítettek.

A következőkben szeretnénk áttekinteni azokat a hagyományokat, amelyeket az Újszövetség kánoni szövege megőrzött Szent Pál apostol halálával kapcsolatban. Célunk először is az, hogy pontosabban felderítsük, mit tud az Újszövetség Szent Pál haláláról. A történelmi kérdés mellett az apostoli kor hagyománytörténetét is szeretnénk jobban megismerni, és abban az apostol halálának helyét, jelentőségét és jelentését megfogalmazni. Ha beigazolódik, hogy az Újszövetség nem szolgáltat történelmi információt Pál haláláról, akkor ennek okát is igyekszünk megérteni.

Az apostoli atyák hagyományait felelevenítve már megmutattuk vizsgálódásunk irányát is. Rák módjára visszafelé haladunk, későbbi szövegekben a korai emlékek lenyomatát kutatva. Előbb olyan szövegeket vizsgálunk, amelyek feltehetőleg az apostol halála után keletkeztek, s bennük röviden olyanokat, amelyekben saját maga tekintett előre halálára.

⁴ Vö. különösen ApCsel 27,24, amely Pál halálát a tanúságtétel, vér-tanúság összeállításába állítja.

⁵ Kevésbé közvetlen, de mégis érdekes összecsengés a kérés, könyörgés helyzete, amely mind Antióchiai Ignác idézett levelének, mind a Timóteushoz írt leveleknek visszatérő motívuma (vö. 1 Tim 2,1; 2 Tim 4,1).

1. 2 TIM 4,6-8: TESTAMENTUM POST MORTEM

Ahhoz a szöveghez nyúlunk először, amelyre a halál közvetlen közelsége vet árnyékot, s amelyet enyhe túlzással úgy hívnak, „végrendelet a végrendeletben”.⁶ A Timóteushoz írt második levél alaphelyzete szerint a levél megírásakor Pál apostol fogságban, sőt börtönben van (1,8). Apostoli hivatása miatt szenved el a megpróbáltatásokat (1,12). Személyes emlékei és kérései mellett azonban (1,3-5.15-18; 3,10-11; illetve 4,9-18) ebben a helyzetben is az a legfőbb gondja, hogy tanítványát, sőt „szeretett fiát” (1,2), Timóteust, az igehirdetés folytatására intse, biztassa, kérje, és tanácsaival segítse. A levélnek ez a saját tapasztalatot feldolgozó, visszaemlékező, és a tapasztalatokból kiindulva intő jellege már abból is kiderül, ahogyan az igéket használja. Feltűnően sok a felszólítás, amelyek a Timóteusra váró küldetés súlyát és fontosságát, helyes irányát, tartalmát, másfelől az apostol tekintélyét jelzik. Timóteuson és az apostolon kívül valójában csak az ellenséges világ képe jelenik meg, részint az említett elbeszélésekben, részint Timóteussal vetélkedő ellenpéldaként („üres fecsegés” 2,16; „szórszálhasogatás” 2,23; „gonoszok és csalók” 3,13), részint pedig a 3. fejezet bűnlajstromában (3,2-4).⁷

A Timóteushoz írt második levél befejező, lezáró, életútra visszatekintő jellegét a mai olvasó is érzékeli, de az több ponton eleget tesz a korban jól ismert végrendelet, illetve búcsúbeszéd műfaji követelményeinek is.⁸ A zsidó hagyomány a kifejezetten írásos végrendelet műfajt részesítette előnyben, míg pogány környezetben az *ultima verba*, a híres emberek utolsó szavainak megörökítése volt bevett szokás.⁹ A végrendeletek elsődlegesen erkölcsi útmutatást kívántak adni, amely-

⁶ A. Weiser, *Der zweite Brief an Timotheus* (EKK 16,1; Neukirchen-Vluyn 2003) 298, a tágabb, 2 Tim 4,1-8 szakasról.

⁷ Lásd ehhez A. Hock, „Equipping the Successors of the Apostles: a Comparative Study of the Ethical Catalogues in Paul’s Pastoral Letters (1Tim 1,9-10; 6,4-5; 2Tim 3,2-4; Tit 3,3)”, *Estudios Bíblicos* 64 (2007) 85-98. A listák kifejezik egyrészt a tévtanítóktól való elkülönülést. Másrészt azért is fontosak, mert múlt, jelen, illetve jövő idejű perspektívájuk figyelmeztet a megtérés komolyságára. Most más életet kell élni, mint azelőtt (vö. főleg Tit 3,3; de 1 Kor 6,9-11 is.)

⁸ Lásd ehhez és a következőkhöz: K. Berger, *Formgeschichte des Neuen Testaments* (Heidelberg 1984) 75-80; E. von Nordheim, *Die Lehre der Alten I: Das Testament als Literaturgattung im Judentum der hellenistisch-römischen Zeit* (ALGHJ 13; Leiden 1980); A. Weiser, *Der zweite Brief an Timotheus*, 35-39.

⁹ K. Berger, *Formgeschichte*, 77 felsorol néhány olyan „utolsó szót”, amelyek intő, illetve a halált szemléltető jellegük miatt szorosan kapcsolhatók a végrendeletekhez is: Plutarkhosz, *Otho* 16; Diogenes Laertius, *Vita philosophorum*, X 16; Plutarkhosz, *Lykurgos* 29; Tacitus, *Annales* 16,34; Dion Chrysostomus, *Or* 30,8-44. A zsidó hagyományban a Kr. e. I-II. századi 12 pátriárka végrendeletei mellett olyan kezdetszerű, a későbbi végrendelet műfaj előkészítéseként szolgáló szövegekre gondolhatunk, mint Gen 49; Deut 33; 1 Sám 12. Korban közelebb áll az Újszövetséghez Tób 4 és 1 Makk 2,49-70.

ben felhasználták nemcsak (gyakran fiktív) szerzőjük élettapasztalatát, jó tulajdonságait valamint elkövetett, de megbánt hibáinak bevalását, hanem a halál pillanatának összegző erejét is, amelyben egy egész élet bölcsessége tükröződik. A végrendelező azért beszél, hogy hátrahagyott utódai nálánál kiválóbban nézhessenek szembe az élet nehézségeivel. A fiktív végrendeletek gyakori témája, hogy utalnak a „nehéz időkre”, amelyek a végrendelező halála után az ő tanítványaira következnek, így a testamentum intései még nyomatékosabbá válnak. A végrendelet megszokott felépítése szerint meghatározza az alaphelyzetet, azaz a végrendelező egybegyűjti hallgatóit és utal a közeli halálra, ezután közli végső beszédét, amely gyakran kitér életének erkölcsi tanulságára, int és jövendöl, végül pedig halálára vonatkozó intézkedéseket tesz, esetleg a búcsú gesztusaival ajándékozza meg övéit.¹⁰

A Timóteushoz írt második levelet nem tekinthetjük egyszerűen végrendeletnek,¹¹ de kétségtelen, hogy ennek a műfajnak néhány jellegzetességét is magán hordozza. A baráti levél, az intés és a végrendelezés ki is egészítik egymást, s az előbb mondottakból világos, hogy bizonyos elemeik – a szeretett személyek közelsége, a felmerülő veszélyekre való figyelmeztetés – kölcsönösen összetartoznak. A végrendelet említett műfaji elemeire bukkanunk, amikor látjuk, hogy a levél írója többszörösen szemlélteti a tévtanítások veszélyét (3,1-9.13; 4,3-4), amelyek között ki kell tartani (1,13-14; 3,14), illetve a helyes tanítást tovább kell adni (2,2; 2,14). A végrendelet meghatározó eleme a közeli halálra való utalás is, amelyet a 2 Tim 4,6-8 fogalmaz meg a legvilágosabban:

„Engem ugyanis már kiöntenek, mint italáldozatot, eltávozásom ideje közel van. ⁷A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, hitemet megtartottam. ⁸Készen vár az igazság győzelmi koszorúja, amelyet azon a napon megad nekem az Úr, az igazságos bíró, de nemcsak nekem, hanem mindenkinek, aki örömmel várja eljövetelét.

Végrendelet a végrendeletben? A kifejezés valóban találó, ha túloz is. Ez a bekezdés lezárja és mintegy keretbe foglalja az egész levél köz-

¹⁰ Több végrendelet jellegű újszövetségi szöveg is ismert: Szent Pál beszéde Milétoszban az efezusi hívekhez, amelyről később még bővebben is szólni szeretnénk (ApCsel 20,17-38); az utolsó vacsora mint végrendelet Lk 22,7-38-ban; búcsúbeszédék János evangéliumában (Jn 13-17), illetve bizonyos elemek tekintetében a második Péter levél. Más összefoglalás szerint a végrendeletek állandó elemei „a halál közelségének beismerése” és „a hamis tanítók eljövételére való figyelmeztetés” mellett „azon örökösök kijelölése, akik majd továbbviszik a hagyományt, és a vitatott tanítás „pontos tolmácsolása”. Vö.: J.H. Neyrey, 1. és 2. *Timoteushoz és Tituszhoz írt levél, Jakab, Péter 1. és 2. és Júdás levele* (Kecskemét Pannonhalma 1995) 43.

¹¹ Weiser a levél műfaját a következő módon határozza meg: „végrendelező intő irat baráti levél formájában”. A. Weiser, *Der zweite Brief an Timotheus*, 40.

ponti részét. A következő vers, 4,9 már a befejezéshez tartozik, személyes kéréseket, közléseket és üdvözléseket vezet be. A 4,1-8, amelyben az idézett három vers második magyarázatként szolgál élénken emlékeztet Timóteus figyelmeztetésére a levél előszavában (1,6-14). Közös téma a szenvedések elviselése (1,8; 4,5), az állhatatos tanúságtétel (1,8; 4,2), a megőrzött kincs illetve megőrzött hit (1,12; 4,7), illetve „annak a napnak” az említése (1,12; 4,8). A levelet bevezető intésben Jézus első eljövetele állt a középpontban, a befejezést viszont a visszatérő Úr és bíró képe teszi teljessé. A 4,1-8 szakasz is keretes szerkezetű, hiszen az élőket és holtakat ítélő Krisztus jelenik meg mind a kezdetén, mind pedig a befejezésében (4,1.8).¹²

Ahogy a kommentárok 4,6-8-at illetően kiemelik,¹³ retorikailag is igényesen megformált szövegrésszel van dolgunk. A 6. vers két rövid, világos állítással tényként állapítja meg a közeli halált. A 7. vers ugyanakkor visszatekint – ez is megfelel a végrendelet jellegnek –, és háromszor ismételt nyelvtani parallelizmussal (tárgy, majd állítmány) az élet sikeres küzdelmeit mutatja be. A 8. vers tovább tágítja a perspektívát, újra a jövőbe tekint, a végső jutalomra, illetve az apostol személyén túl a többi hívőre is, akik várják Krisztus eljövetelét. A szöveg belső egységét fokozza, hogy a 6. vers „közel van” kifejezése már elővételezi a 7. vers *perfectum* alakjait (*efesztéken* – *égóniszmái; teteleka; tetéréka*).¹⁴ Az *agóna égóniszmái* – harcot megharcoltam – figura etimologicája éppúgy alliteráció, mint az egymásra rímelő *teteleka/tetéréka* szópáros. A 8. vers pedig egyfelől befejezi a versenyzés képét a győzelmi koszorúval, másfelől pedig az apostol eddig kifejezett saját véleményét megerősíti az „igazságos bíró” ítéletével. A halál említése tehát félelem helyett a beteljesedés érzetét kelti.

Az apostol halálát közvetlenül a 6. vers tárgyalja, amelyhez most vissza kell térnünk. A már említett „ugyanis” (*gar*) kötőszó arra utal, hogy a Timóteushoz intézett kérés második okáról értesülünk: hirdetnie kell az ígét, nemcsak mert olyan idő jön,¹⁵ amelyekben az egészsé-

¹² N. Brox, *Die Pastoralbriefe* (RNT; Regensburg 1989) 265 szerint az apostolnak a halálról adott értelmezése ebben a szakaszban a 2 Tim 2,8-13 értelmezéséhez kapcsolható. Megjegyezzük, hogy bár valóban mindkét esetben a halálról esik szó, a 2. fejezet utalása többes szám első személyben inkább általános jellegű. Sőt, ez a szövegrész himnuszszerű részlet, amely így még távolabb kerül a 4. fejezet személyes megnyilatkozásától.

¹³ N. Brox, *Pastoralbriefe*, 265.

¹⁴ Állapotot kifejező *perfectum* alakok, vö. BDR 341.

¹⁵ J. Baumgarten, '*kairosz*', in EWNT 2: 577 jegyzi meg, hogy a pasztorális levelekben 7 alkalommal előforduló *kairosz* szó 5 alkalommal többes számban áll, és általában eszkatologikus értelmű. Isten Krisztusnak „a maga idejében” történt eljövetelével (1 Tim 2,6) elindított egy folyamatot, egy új időt. A végső időket azonban (1 Tim 4,1) a hittől való elpártolás jellemzi, „veszedelmes idők” jönnek (2 Tim 3,1), amelyeket a 2 Tim 4,3 egységben foglal össze („olyan idő jön, amelyben...”). Az elpártolás ideje Krisztus második eljöveteléig tart, amely biztosan megtörténik, csak az ideje bizonytalan (1 Tim

ges tanítás elhalványodik, hanem azért is, mert az eddigi tanító, Pál apostol, nemsokára meghal (3-5. illetve 6-8. versek). A két okot összekapcsolja az idő fogalma: a tévtanítások ideje, és a második, amely az iméntit feltehetőleg megelőzi: az apostol halálának ideje. Erre utal a 6. vers „már — *édé*” határozószava. A levél szerzője *már nem* éri meg azt az időt, amelyben Timóteusnak helyt kell állnia. Halála után következik az az idő, amely nehézségekkel és terhekkel lesz teljes. Amint azonban láttuk, a szakasz befejezése tágabb horizontra tekint, Krisztus visszatérésének idejére, amely meghozza a kitartásnak, a várakozásnak és a szolgálatnak a jutalmát.

A 6. vers két mondatból áll. Mindkettő a közeli jövőre tekint, a levél írójának halálára.¹⁶ A két mondat voltaképpen kölcsönösen értelmezi egymást. Halálra utaló kulcsszavaik a *szpendó* ige, illetve az *analysis* főnév ragozott alakjai. A *szpendó* szó a kultikus terminológia része, jelentése ‘feláldozni’, ‘italáldozatként kiönteni’, ‘italáldozatot hozni’.¹⁷ Arról a görög világban ismert gesztusról van szó, amelyben valamilyen ital egy részét a földre loccsantják, illetve bizonyos folyadékokat (a bor mellett illetve helyett olajat, vizet, mézet, tejet) meghatározott rendben egy kultikus helyre öntötték.¹⁸ Az italáldozat a főáldozat melletti „mellékáldozatot” is jelenthette (vö. Fil 2,17). Külön említést érdemel, hogy egy esetben a vér kiontását is jelölhette ez a szó,

6,15). Y. Redalié, „‘Discernere i tempi’ nelle Lettere Pastorali”, in G. De Virgilio (szerk.), *Il deposito della fede. Timoteo e Tito* (Supplementi alla Rivista biblica 34; Bologna 1998) 237-51 kiváló érzékkel mutatja be tanulmányában ezt az időszemléletet, illetve ennek a címzettek vonatkozó jelentőségét. A pasztorális leveleket eszerint sajátos időrend jellemzi („calendario soteriologico”), amelyben a megkezdett idők bizonyosan várható időkben teljesednek be. Az öröktől élő Isten örök életet ígér (Tit 1,2); a megfelelő időben megjelent Krisztus a földön, de most már második eljövetele várható. Az idők osztópontja viszont maga az apostol, az ő igehirdetése és megtérése példa a közösség számára. Az apostol, aki már a halálba tart, valójában megelőzi a közösséget, amelynek most az a feladata, amit Pál eddig tett: hirdetni az ígét és megőrizni a hitet.

¹⁶ A második mondat szerint „közel van” az idő — itt egy jelen értelmű *perfectum* alakkal van dolgunk (BDR 341§). A két mondat nyilvánvalóan összetartozik, a *szpendomai* ige tehát elsősorban nem a jelenre, az apostol szolgálatára vagy esetleg a börtönben elviselt szenvedéseire vonatkozik, hanem a halálára. A görög nyelvtan megengedi a *praesens* jövőre vonatkozó használatát, főként a mozgást jelentő igék esetében, ahol a cselekvés megkezdődött, de még nem érte el célját (vö.: BDR 323§). Az ugyanakkor elképzelhető, hogy a jelenlegi szenvedés mintegy előjele és ilyen értelemben kezdete a beteljesedéshez közelítő áldozatnak.

¹⁷ Vö.: EWNT 3: 629, hivatkozással A. Citron, *Semantische Untersuchung zu szpendeszthai — szpendein — eucheszthai* (Winterthur 1965).

¹⁸ Példák az antik irodalomból O. Michel, ‘szpendó’, TWNT 7: 530. Michel szerint (533) ősi elképzelés, hogy az istenségnek étel mellett (állatok, tészta) itala is szüksége van, így azt ajándékként elfogadja.

szintén kultikus környezetben.¹⁹ Átvitt értelemben könnyek ontása, egy Apolló-próféta vagy tirannusok vérenek kiontása, végül még a jól csengő énekhang ajándékozása is a *szpendó* ige jelentéstartományába eshet.²⁰ Az italáldozatot az Ószövetség is ismerte. A LXX a héber *nsk* tövet fordítja a *szpendó* igével és főnévi alakjával (*szpondé*). Az italáldozat megjelenik a szabályozott áldozati rendben (vö.: Lev 23,37; Num 29,36-39). Pátriárkai elbeszélések (Gen 32,29), a kivonulással kapcsolatos késői hagyományok (Exod 30,9; Num 28,24), prófétai történetek (Jer 7,18; 32,29) valamint zoltárversek is (16,4) bizonyítják, hogy az italáldozat kánaánita és pogány eredetű szokását Izrael is ismerte és alkalmazta. Érdekes ugyanakkor, hogy az italáldozat a hellenizált Júdeában kissé háttérbe szorul, és egyes szövegekben (Sir 45,14kk; Qumrán) hiányzik az áldozatok felsorolásából. Ebben a késői időszakban egyre inkább az áldozati rend spiritualizálása érvényesül.²¹ Így a jeruzsálemi templomban sokszorosán gyakorolt vérrel meghintés (Lev 16,14k) vagy a gonoszok vérenek kiontásáról mint áldozatról való megemlékezés (Num 25,13) helyébe a Makkabeusok könyvében és egyes qumráni szövegekben inkább a türelemmel viselt szenvedés (4 Makk 1,11; 6,28k; 9,24), az erkölcsös élet vagy a dicséret áldozatának említése lép (IQS viii 5k; ix 3-6.24-26; 1QM ii 5). Josephus Flavius tudósít arról, hogy a templom rómaiak általi megszállásánál a papok egy része folytatta italáldozatát és tömjénáldozatát (*Zsidó háború* 1,150), Philón viszont már csak lelki értelemben beszél az áldozatokról. Így pl. Hanna könnyeit látva, aki szívét Isten előtt öntötte ki (1 Sám 1,15), arról értekezik, hogy egész szellemünket kell Istennek adnunk italáldozatként (*De Ebrietate* 152).

Azért időztünk hosszasan ennek a szónak a jelentését kutatva, mert a *szpendomai* alak értelmezése a 2 Tim 4,6-ban vitatott. Míg egyesek a szó kultikus történetére hivatkozva a szerző halálának mikéntjére vagy teológiai értelmezésére való utalásként értelmezték, mások a szakasz retorikai szerkesztettségéből kiindulva azt állították, hogy a szót ebben a mondatban csak a halálra tett általános, esetleg eufemisztikus utalásként szabad érteni.²² Az első értelmezés szerint az italáldozat maga az apostol kiontott vére lenne. Ebben az esetben a *szpendomai* ige a Krisztus vérével kapcsolatos *ekchynomenon* párja volna, amely az

¹⁹ O. Michel, 'szpendó', 531 egy misztériumvallás szabályára (W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* II [Leipzig 1922] 736,1kk) illetve egy gyermek feláldozásának elbeszélésére hivatkozik (Pausanias VIII 2,3).

²⁰ Euripidész, *Orestes* 1239; *Apolló-aretalógia* a Kr. u. 2. századból (szöveg: W. Schubart, „Aus einer Apollon-Aretalogie”, *Hermes* 55 [1920] 188-195); *Anthologia Graeca* 9,184,7k; 9,364,1kk.

²¹ O. Michel, 'szpendó', 534-535.

²² A különböző álláspontok szerzőit lásd: N. Brox, *Pastoralbriefe*, 265 valamint A. Weiser, *Der zweite Brief an Timotheus*, 305, 566. lábjegyzet.

utolsó vacsora elbeszéléseiben kerül elő.²³ Ha a később még elemzett Fil 2,17 összefüggését is vizsgáljuk, akkor az apostol vére az a mellékáldozat, amelyet a kiválasztottakért és a kiválasztottakkal együtt ajánl fel, ahol a főáldozat az ő hitük.²⁴ Mások egyenesen arra gondolnak, hogy a szöveg feltételezi az apostol személyét mint áldozati edényt, amelyből az italáldozat kiöntetik. Az apostol halálának mikéntjére is utalhat a szöveg, ha a hagyomány szerinti lefejezést a vér kiontásával hozzuk összefüggésbe.

A későbbi kommentárok ezeket az értelmezési javaslatokat bizonytalanak vagy túlzónak minősítik. Kétségtelen, hogy a szövegkörnyezet nem árul el semmilyen kultikus érdeklődést. Inkább a halál ténye áll a mondat középpontjában, kevésbé annak módja vagy értelme. Elmarad a vér kifejezett említése is, ami természetes lenne, ha a szerző szándékosan erre akart volna célozni.²⁵ A *szpendó* ige szemantikája ugyanakkor minden kétséget kizáróan megengedi, sőt követeli az áldozati értelmezést. A levél szerzője ennek az ünnepélyes szövegrésznek az első mondatában áldozatnak tekinti halálát, de nem a vérrel való áldozat konkrét értelmében, hanem átvitt értelemben. Az egész személy teljes odaadásáról van szó.²⁶ Az áldozatot ugyan mások viszik végbe (passzív igealak), de a beszélő nemcsak tud arról, ami vár rá, hanem tudja annak értelmét, célját is. Nem a halál módja vagy mikéntje, hanem elsősorban a ténye, és másodsorban a miértje rejtőzik ebben a rövid kijelentésben.

A 6. vers második mondatának az apostol halálára utaló szava az *analýszisz*, azaz 'feloldás', 'indulás', 'eltávozás'.²⁷ A szó eredeti jelentése '(újra) feloldani', 'felfejteni', 'felbontani'. Szemléletes példa az Odüsszeia híres jelenete (2,105), amelyben Pénélope a kérőket fogadja és rászedi: „*És napközben a nagy leplet szövögette is aztán, / éjszaka szétfejtette azonban, a fáklyavilágnál.*” (Devecseri Gábor fordítása.) Mások

²³ C. Spicq, „L'imitation de Jésus-Christ durant les derniers jours de l'apôtre Paul”, in A. Descamps és A. de Halleux (szerk.), *Mélanges Bibliques en hommage au R. P. Béda Rigaux* (Gembloux 1970) 320. Ezt az értelmezést követik egyes magyar fordítások is: „Az én véretem nemsokára kiontják áldozatul”: Szent István Társulat; valamivel visszafogottabban: „Mert én nemsokára feláldoztatom”: Magyar Bibliatársulat.

²⁴ J. Gnika, *Der Philipperbrief. Der Philemonbrief* (HThK NT Sonderausgabe; Freiburg 2002) 154.

²⁵ A LXX szövegében a *szpendó* ige tárgya gyakran töisméltéssel a *szpondé* (Gen 35,14; Exod 30,9; Num 28,7; Jer 7,18;19,13; 39,29; 51,17.19.25; Ez 20,28). Más helyeken az ital (2 Sám 23,16; 1 Krón 11,18; 4 Makk 3,16), a bor (Óz 9,4), illetve a „szőlő vére” (Sir 50,15).

²⁶ A mediális jelentés szövetségkötésre utalna (vö. O. Michel, 'szpendó', 530-531), amely ebben az esetben kizárt. Vagy feltételezhető lenne egy sajátos értelem, amely a szövetségkötés gondolata helyett az áldozat szándékolt mivoltát foglalja magába?

²⁷ Vö.: EWNT 1: 202; H. M. F. Büchsel, 'lyó – anályó – epilyó', TWNT 4: 337-41. További irodalom: C. J. de Vogel, „Reflexions on Philipp. I 23-24”, *NovT* 19 (1977) 262-74. C. W. Macleod, „ANALYSIS: A Study in Ancient Mysticism”, *JThS* 21 (1970) 43-55.

szerint az *analýszisz* kifejezés eredetileg a hajózás világába tartozott, és a nyílt tengerre induló hajók eloldására vonatkozott.²⁸ Ismét mások — a szó hazatérést is jelző előfordulásaira hivatkozva — a lovak eloldását, a fogatból való kiengedését is az *analýszisz* szó szerinti értelméhez sorolják.²⁹

A kultikus-áldozati képrendszer eleme (*szpendó*) után ezzel a szóval jól ismert hellenista toposz jelenik meg a Timóteushoz írt levélben. Az *analýszisz* szó értelmezése voltaképpen két irányba indulhat aszerint, hogy *minek* a szétválását, elválását értjük alatta. A görög világ ismerte azt a filozófiai tételt, miszerint a halálban szétválik egymástól a test és a lélek, a test elenyészik, de a halhatatlan lélek valamilyen örökkévalóságban részesül. A másik, általánosabb lehetőség, hogy a halálban az egész embernek a földi életből való eltávozását lássuk, kilépést, elindulást egy másik világba, illetve ezzel egy időben megszabadulást a földi élet kötöttségeitől.³⁰ A Kr.e. I. század filozófiai felfogása ötvözte ezt a két nézetet. Az olyan gondolkodók, mint például az antik hagyományban összhangot kereső Cicero, egyszerre érveltek a lélek halhatatlansága mellett, amely elválik, eltávozik a testtől, s ugyanakkor leírták a lélek útját a magasabb, szellemibb régiókba. Cicero *Tusculumi eszmecseréjében* úgy képzelte el a lélek útját, mint a könnyebb létező felfelé ívelését, sőt kitörését és kiszabadulását a földesebb, sűrűbb és nehezebb valóságok közül.³¹

A hangsúly ebben az esetben, a 6. vers második mondatában a halál közeli időpontján van. A földi életből való eltávozás, ha lehet, még az imént alkalmazott kultikus terminológiánál is általánosabban

²⁸ P. Dornier, *Les Épitres de Saint Paul a Timothée et a Tite* (La sainte Bible; Paris 1951) 61, d, sajnos pontos hivatkozás nélkül. Hogy a hajózás és a nyílt tengerre való kifutás kapcsolatba hozható a halállal is, arra legegyszerűbb példa Epiktétosz híres példázata a kikötőben veszteglő, ámde nemsokára újra útnak induló hajóról (*Epiktétosz kézikönyvecskéje, vagyis a stoikus bölcs breviáriuma*, ford. Sárosi Gyula, 7). A példázat valójában a halálra való készületre buzdít, és a földi élet másodlagosságát hirdeti a jövendővel szemben.

²⁹ H. M. F. Büchsel, 'lyó – anályó – epilyó', 338, 5.

³⁰ Az életből való eltávozás természetesen magában foglalja a túlvilági élet milyenségének, a „valahová” indulásnak a képzetét és kérdését is. Lásd ehhez pl. az „örök otthon”, „örök ház” témájáról: S. Beyerle, „Bocsáss el örök otthonomba... (Tob 3,6) túlvilághit a kései bölcsességi irodalomban”, in Xeravits G. és Zsengellér J. (szerk.), *Tobit/Tóbiás könyve. Szöveg – Hagyomány – Teológia* (Deuterocanonica 2; Pápa és Budapest 2005) 1-22, itt 2-11. Az eszkatológiának és az evilági gondolkodásnak a bölcsességi irodalomban mutatkozó kettőssége felhívja a figyelmet arra, hogy a halál mint elmenetel képe mennyire különböző vallási elképzelések és hiedelmek kifejezője lehet.

³¹ Vö. Cicero, *Tusculumi eszmecsere*, (ford. Vekerdi J.; Budapest 2004). Az *Első könyv – A halál megvetéséről* számos tekintélyi érveléssel és példával igazolja nézetét. A halálról mint a földi élet gondjaitól való megszabadulásról mondott dicséretének jó példáját nyújtja Seneca is *Marcia vigasztalásában* (20,1-3; ford. Révay József; Budapest 2002) vagy 26. erkölcsi levelében (26,8; ford. Kurcz Ágnes; Budapest 2002).

fejezi ki a közeli halált. A halálnak sem módja, sem oka vagy célja nem jelenik meg az alkalmazott kifejezésben, az valóban csak az előbbi kijelentés általánosabb szintre emelt változata, amely ugyanakkor nem tagadja, hanem egyetemesebb képpel fogalmazza meg az előbbi állítást, az áldozattá válás közelségét. Ebben a szövegösszefüggésben nem valószínű, hogy az *analýszisz* sajátos filozófiai értelmét kellene feltételeznünk. Szükségszerűen a második értelmezési lehetőséget kell elfogadnunk, amely ebben az esetben is „eltávozásról” beszél, és nem szétválásról. A bekezdést indító *egó* az egész szövegrészben jelen van, nemcsak mint a halál közvetlen alanya, hanem mint az égi jutalmazás kedvezményezettje is. A halál eszerint az egész személyt érinti, aki ugyanakkor továbbra is az isteni cselekvés tárgya marad, hiszen „az igazságos bíró” meg fogja jutalmazni. Elválásról pedig szó sincs, hacsak nem az itt maradó tanítványoktól, illetve a tanítványtól, a „szeretett fiútól”, Timóteustól.

A 6. versben a halálra utaló két szó pontos értelmét megállapítottuk tehát, antik és bibliai előtörténetük mellett figyelembe véve a szövegösszefüggés kívánalmait is. Úgy véljük, hogy ehhez elégséges adattal rendelkezünk. Visszatérve azonban tanulmányunk eredeti kérdéséhez – mit tudunk Szent Pál apostol haláláról az Újszövetségből – nem kerülhetjük el az eddig figyelmesen félretolt kérdést sem, hogy vajon ez a két mondat valóban Szent Páltól származik-e. Amennyiben a válasz igen, értékük nem az apostol halálának bemutatása, az elemzett vers legfeljebb az ő halálra készültét mutatja be. Ebben az esetben a levél irodalmi alaphelyzetét azonosnak fogadjuk el a történelmi helyzettel, amelyben keletkezett. Ha azonban nemmel kell válaszolnunk, azaz nem Pál apostol, hanem valaki más a levél szerzője, akkor történelmileg az a helyes kérdés, hogy mit tudott ez a szerző Pál haláláról. Nyilvánvaló, hogy tudott róla, tisztában volt az apostol halálának tényével, hiszen különben nem merészelt volna nevében levelet írni semmilyen ténylegesen élő vagy holt személynek.³² Esetünkben valószínűleg azt kellett feltételeznie, hogy hozzá hasonlóan az apostol többi jó ismerője is tudott haláláról. Ezért a szerző vagy olyan személynek címezte levelét, aki szintén elhunyt már, vagy ő maga volt saját magához címzett és álnéven aláírt levelének szerzője.

A pasztorális levelek szerzőségének kérdését ehelyütt nem vitathatjuk részletesen. Ha elfogadjuk, hogy valóban Pál apostoltól

³² Egyesek feltételezik, hogy az apostol esetleg kifejezett megbízást adott a levél megírására. Ennek azonban ellene mond az a számos apró részlet az apostol és Timóteus életéből, amelyek a levélben – szándékosan vagy sem – a természetesség és történelmiség érzetét keltik.

származnak,³³ halálra való készülétének ragyogó példáját fedezhetjük fel a Timóteushoz írt második levélben. C. Spicq például a Krisztushoz hasonlóvá válást, az ő tudatos utánzását látta Pálnak a halálra való készülétében. Felfedezte ezt nemcsak az apostol példaadó és megbocsátó lelkületében, illetve tanítványai iránti szeretetében.³⁴ Odáig ment, hogy a 2 Tim 4 egyes motívumait a 22. zsoltárból eredeztette, és így az apostolt — szintén Krisztushoz hasonlultan — a 22. zsoltárt imádkozva mutatta be halálának közelségét érezve.³⁵

Az autentikus páli levelek és a Timóteushoz illetve Tituszhoz címzett pásztori levelek közti számos teológiai, nyelvi, irodalmi különbség miatt azonban ma általánosan elfogadott az a vélemény, hogy az utóbbiak szerzője nem Pál apostol volt, hanem valamely tanítványa, gondolkodásának jó ismerője és tisztelője.³⁶ A pásztori levelek eszerint mintegy húsz esztendővel az apostol halála után keletkeztek, s az akkori egyház gondjait és gondolkodását tükrözik. Matematikai bizonyossággal soha sem állíthatjuk, hogy nem Pál apostol ennek a levélnek a szerzője. Mégis át kell értelmeznünk a levél állításait, és jobban meg kell értenünk pontos szándékát. Az apostol halálra való küldetése és a Jézus utolsó napjai közti hasonlóságok felfedezése ebben az esetben sem haszontalan. Egyrészt mint irodalmi tény arra utal, hogy Jézust és Pál apostolt bemutatva több újszövetségi szerző is használta a végrendelet illetve az utolsó szavak műfaját annak jellegzetes elemeivel együtt. Másrészt ezek a hasonlóságok — ahogy a személyes emlékek felidézése is — tudatos törekvés eredményei is lehet-

³³ Az utóbbi időben például E.E. Ellis, „Pastoral Letters”, in G.F. Hawthorne és R.P. Martin (szerk.), *Dictionary of Paul and his Letters* (Downers Grove és Leicester 1993) 658-66. Ellis szerint a hiányzó páli szótár ellenére sok olyan szó van, amelyet megtalálhatunk Pál kedvenc szavai közül — igaz, erre példát nem szolgáltat. Elutasítja azt a feltételezést, hogy levelek egyes részeit esetleg később építették be az eredeti páli szövegbe. Az egyházszervezet magasabb fejlettségi fokát pedig azzal indokolja, hogy egyes közösségekben kezdettől magasabb fejlettségi szintet fedezhetünk fel. A szerzőt esetleg titkár segíthette munkájában, állítja. A. Hock, „Equipping”, 85-98 is a levelek autentikus páli szerzőségét feltételezi.

³⁴ C. Spicq, „L’imitation de Jésus-Christ”, 316-19.

³⁵ C. Spicq, „L’imitation de Jésus-Christ”, 320-21.

³⁶ A bevezetések mellett lásd R.F. Collins, „Timothy and Titus. On reading the pastoral epistles”, in Ch. Niemand, (szerk.), *Forschungen zum Neuen Testament und seiner Umwelt. Festschrift für Albert Fuchs* (Linzer philosophisch-theologische Beiträge 7; Frankfurt 2002) 367; N. Brox, *Pastoralbriefe*, 55; A. Weiser, *Der zweite Brief an Timotheus*, 34. Weiser szerint a 2Tim irodalmi helyzete sajátos eltérést mutat az 1 Tim és Tit-hez viszonyítva: míg ugyanis az utóbbi kettőben a fiktív szerző a fiktív címzetthez és a valós közösséghez intézi szavait, addig a 2 Tim-ben inkább arról van szó, hogy a fiktív szerző a fiktív címzetthez szólítja meg a valós közösséget. A levelek fiktív mivolta mellett szőlő meglátásom szerint a három levél sajátosan átgondolt, közös koncepciója is, mely szerint a Tituszhoz írt levél elkezdődik (vö. 1,1-4), az 1 Tim váratlan befejezésével inkább csak folytatja, végül a 2 Tim egész tartalmával és gondos szerkesztésével befejezi a három egységből álló retorikai és tartalmi egységet.

nek. Ebben az esetben azt jelzik, hogy az első század harmadik harmadának kezdetén már szívesen mutatták be a keresztény vértanúkat Krisztus követésében vagy utánzásában.³⁷

A szerzőség kérdéséhez annyival járulhatunk hozzá, hogy megvizsgáljuk az elemzett vers, 2 Tim 4,6 viszonyát újszövetségi párhuzamaihoz. A *szpendó* és az *analýszisz* szónak csak egy-egy másik előfordulását találjuk az Újszövetségben. Mindkettő a Filippi levélhez köthető: az első a Fil 2,17-ben, a második az 1,23-ban szerepel, utóbbi a tő igei alakjában. Általános benyomásként azonnal rögzítenünk kell, hogy a két szó illetve tő használata messzemenő megegyezést mutat a filippiekhez illetve a Timóteushoz írott levélben. A filippi levél részletei mindkét elemmel kapcsolatban mintha részletesebbek, kiépítettek lennének. Nem a „feláldozás” illetve az „eltávozás” részleteire gondolunk, mert arról itt sem tudunk meg semmi újat. A filippiekhez írott levél is csak általánosságban említi az itáláldozatot, nem beszél vér kiöntéséről vagy az áldozat módjáról, de megemlíti a „főáldozatot” (*epi té thyszia kai leitourgia tész piszteósz hymón* – 2,17), amelyhez Pál áldozata kapcsolódna. Az eltávozás képét sem fejtí ki az apostol, de párhuzamba állítja vele azt, hogy „Krisztussal együtt legyen” (1,23). A halál éppen azért volna nyereség (1,21) a számára, mert Krisztussal együtt lehet, és „ez mindennél jobb lenne”. A Fil 2,14-18 képeiben is nagyon közel áll a 2 Tim 4,6-8-hoz, hiszen mindkettőben feltűnik a futásnak és Krisztus napjának a gondolata. Ami azonban a filippi levélben még csak törekvés, az a Timóteusnak szánt iratban már bizonyosság: sike-

³⁷ Ami pedig a levél címzettjét illeti, szintén komplex kérdéssel van dolgunk. Még az említett, kissé bizarr vélemény is, hogy a levél szerzője Timóteus, aki Pál nevében saját magának írt levelet, előfordul a szakirodalomban. Vö. M. Frenschkowski, „Pseudoepigraphie und Paulusschule. Gedanken zur Verfasserschaft der Deuteropaulinen, insbesondere der Pastoralbriefe”, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 239-72; valamint G. Biguzzi, „L'autore delle Lettere Pastorali e Timoteo”, in G. De Virgilio (szerk.), *Il deposito*, 81-111. Frenschkowski hangsúlyozza, hogy a pszeudepigráfia jelenségét nem szabad magától értetődőnek tartanunk a Kr.u. I. században sem; kijelenti továbbá, hogy a levelek társzerzőiként megadott személyek csak akkor nem tiltakoztak volna egy hamisított levél ellen, ha maguk voltak annak szerzői. Biguzzi a levelek személyes részleteit valós emlékeknek, történelmi adatnak tekinti. Feltűnőnek tartja, hogy Tituszról semmilyen személyes emléket sem közölnek az iratok. Ezzel kapcsolatban említjük meg azt a véleményt, hogy a szövegekben kevésbé bemutatott Titusz valójában nem is különálló személy volt. A Titusz név csupán a Timóteus név rövidített alakja lenne, latin *praenomen*, míg a teljes Timóteus nevet hivatalos összefüggésben kellett volna használni. Így R.G. Fellows, „Was Titus Timothy?”, *JSNT* 81 (2001) 33-58. Fellows szerint így a páli levelek sorrendjének kérdését könnyebben meg lehet oldani – érvelésében ugyanakkor sok különböző feltételezésre kényszerül. Úgy gondolom, hogy a címzett kérdését illetően is azt kell mondanunk, hogy az valójában nem elsősorban vagy kizárólagosan a történelmi Timóteus, hanem a közösség ideális vezetője, aki folytatja az ideális apostol, Pál szolgálatát. Így A. Pitta, „Paolo dopo e al di lá di Paolo: il paulinismo nelle Pastoralí”, in G. De Virgilio (szerk.), *Il deposito*, 51.

rült megőrizni a hitet, s a jutalom³⁸ „készen vár”. S ami előbb még csak áhított előny, pillanatnyi megingás egyfajta szent önzésben, a halál kívánása önmaga javára, az utóbb a tények elfogadása, érett belátás, s ugyanakkor felszólítás, hogy helyébe lépjen a jó hír következő szolgálja. A Krisztushoz való közelség helyén viszont a Krisztustól kapott jutalom képe terpeszkedik.³⁹

Ha helyes a feltételezésünk, hogy a 2 Tim 4,6 Pál apostol halála után keletkezett, akkor feltételezhető és az elemzett szövegrész alapján állítható, hogy ismerte a Filippiekhez írt levelet. Az a benyomásunk, hogy a halál közelségét jelző 6. vers a Pál apostoltól származó képeket használja fel.⁴⁰ Azokhoz semmit nem tesz hozzá, inkább leegyszerűsíti őket, illetve a vágyakozás-kétség bonyolult lelkiállapotából áthelyezi a halál előtt álló ember tisztánlátásának helyzetébe. Tegyük hozzá: mivel ő, a szerző már valóban tisztán láthatta Pál apostol futásának végét, megfelelő helyzetben volt ahhoz, hogy életének mérlegelt elkészítse.

Imént azt állítottuk, hogy a 6. vers két igéje semmi közelebbit nem árul el az apostol halálának mikéntjéről. Vajon ez csak irodalmi szükségyszerűség, s az író azért nem írt az apostol haláláról, mert nevében kellett írnia? Abban mindenesetre következetes volt, hogy megkeresse az autentikus páli irodalom azon részleteit, amelyekben az apostol saját maga tudósít halálának eshetőségéről, illetve azzal való belső kapcsolatáról. Az, hogy a szerző még csak nem is utal az apostol halálának mikéntjére, s ugyanakkor kizárólag Pál saját írásából vett részleteket közöl a halálával kapcsolatosan, arra mutat, hogy számára az apostol halála vagy teljesen mellékes esemény volt, amelyet semmi-

³⁸ Érdemes megfigyelni a 'nyereség, elnyer, győzelmi koszorú, korona' szócsalád összefüggéseit is, amelyek a futás/verseny képpel kapcsolatban újra meg újra megjelennek a Filippiekhez írt levélben és a 2 Tim-ban is: Fil 1,21; 2,16; 3,8.14; 2 Tim 4,7-8.

³⁹ Itt kell megemlékeznünk arról, amit a kutatók „páli kizárólagosságnak” neveznek – „esclusivismo paolino, írja A. Pitta, „Paolo dopo e al di lá di Paolo: il paolinismo nelle Pastoralí”, in G. De Virgilio (szerk.), *Il deposito*, 41-43. Eszerint az autentikus levelek az Írásra vagy Krisztus tekintélyére hivatkoznak elsősorban, itt azonban inkább maga Pál az, aki tekintélyként szerepel. J. Gnlika, *Paulus von Tarsus. Apostel und Zeuge* (Akzente; Freiburg 1996) 318 azt is megjegyzi, hogy ezek a levelek nem is említenek meg más apostolt Pálon kívül. Ezzel ellentétben az ApCsel sohasem nevezi őt apostolnak.

⁴⁰ A 2 Tim szerzője tehát nem gyűjtötte össze a Pál halálára vonatkozó összes lehetséges utalást, hanem megelégedett a Fil képével. Arról, hogy a páli levélirodalom milyen más utalásokat tartalmaz Pál saját haláláról való felfogására, vö. L. Bormann, „Reflexionen über Sterben und Tod bei Paulus”, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 307-30. Bormann Krisztus halálának, a fogva tartás idején szerzett saját tapasztalatoknak és a közösségben átélt haláleseteknek a hatásával számol az 1 Tesz-ben, az 1 Kor, Gal, Fil esetében, és kifejezettebb módon a 2 Kor egész rendszerében. A Róm 15,30-32 pedig már az utolsó jeruzsálemi út veszélyeit is felismerő apostol képét adja. Ehhez ld. F.W. Horn, „Die letzte Jerusalemreise des Paulus”, in F. W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 15-35.

képpen sem akart leírni, vagy pedig arra, hogy egyszerűen nem volt róla pontos információja. A *szpendó* igét elemezve láttuk, hogy az alkalmas lett volna egy ilyen utalásra, ha a szerző például kiegészítette volna a mondatot a vér szóval. A szerző azonban a jelek szerint nem tudta, hogy Pál hogyan halt meg, s ezért nem is írt róla még utalás-szerűen sem. Helyette az apostol végrendeletét készítette el, s abban számára teológiailag fontosabb tényként rögzítette, hogy miért halt meg Pál: áldozatul hitéért és híveiért, hogy Krisztussal lehessen, és jutalmát elnyerje. Levelének megírása viszont azt is mutatja, hogy tisztában volt az apostol halálának jelentőségével: tudta, hogy ezután másnak kell örködni a hit tisztaságán, és másnak kell munkálkodnia a hit továbbadásán.

2. SZENT PÁL APOSTOL HALÁLA ÉS AZ APOSTOLOK CSELEKEDETEI

Röviden szeretnénk felmutatni néhány szempontot azzal kapcsolatban is, ahogy az Apostolok cselekedetei viszonyul Pál apostol halálához. Az utalások távolibbaknak tűnnek, hiszen az Apostolok cselekedeteinek végén Pál apostol bátran hirdeti az evangéliumot, nincs halálveszélyben. Hogy mégis felmerül halálának témája, annak nyilvánvalóan más okát kell találnunk, mint a Timóteushoz írt levélben.

Az előző fejtegetések tapasztalatát felhasználva azzal a kérdéssel kell kezdenünk, hogy vajon az Apostolok cselekedetei Pál apostol halála előtt vagy az után keletkezett. A könyv keletkezésének idejét a Lukács evangélium után (kb. Kr.u. 70) és a páli levélkorpusz kialakulása (kb. Kr.u. 100) előtt kell elképzelnünk. Ha az evangélium elkészülte után szükségszerűen feltételezünk némi időt, és figyelembe vesszük, hogy a könyv békés időket tükröz a keresztény közösségek életében, akkor Kr.u. 80-90. között kell meghatározni keletkezésének idejét.⁴¹ Ez az időpont mindenképpen Szent Pál apostol halála utáni. Az Apostolok cselekedeteinek szerzője tehát valószínűleg tudott az apostol haláláról, és annak ismeretében írta meg művét, amely – ahogy a bevezetésben is utaltunk rá – Pál életéről nyert információink egyik fő forrása.

Az ApCsel legkifejezettebben Szent Pál és Agabusz próféta találkozását elbeszélve utal annak halálára (21,8-14). A szöveg Pál készségét hangsúlyozza, kiemelve, hogy a tanítványok visszatartanak a megjövendölt szenvedésektől, ő maga viszont kész vállalni az üldöztetést és a halált is. Az elbeszélésben világos utalásokat találunk Jézus magatartására a halála előtt. Ilyen a szenvedések helyszínéül megjelölt vá-

⁴¹ Vö. G. Schneider, *Apostelgeschichte 1,1-8,40* (HThK NT Sonderausgabe; Freiburg 2002) 118-21.

ros, Jeruzsálem, ahová Pál úton van. Ilyen a pogányoknak való átadás, kiszolgáltatás kifejezése (11. vers; vö. 28,17), ilyen az Úr akaratának készséges elfogadása, amely az Olajfák hegyének jelenetére emlékeztet (Lk 22,42).⁴² A szakasznak azonban közelebbi párhuzamai is vannak. A milétoszi beszédben,⁴³ amelyre már utaltunk a végrendelet műfaj újszövetségi példájaként, Pál saját maga használja a megköttöttség képét (20,21-24), amely majd Agabusz prófétai cselekedetében szerepel újra. A milétoszi beszédnek ez a részlete motívumkészletét tekintve kísértetiesen hasonlít a 2 Tim-re, hiszen „bilincsekről”, illetve a „pálya végigfutásáról” tesz említést. A Timótesunak írt levéllel kapcsolatban az is világos volt, hogy célja a Pál halála utáni közösség előjáróinak a megerősítése és intése. A milétoszi beszéd is arra törekszik (20,25-31), hogy az apostolnak mint tekintélyes személynek a halála utáni zavaros helyzetben megerősítse az utódok tekintélyét. Ha visszafordítunk a Cselekedetek könyvében, Pált Troászban látjuk viszont, amint éppen búcsúbeszédet mond tanítványainak, és föltámaszt egy halottat, ebben is Jézushoz hasonlóvá váltan (20,7-12).⁴⁴

Pál Jeruzsálembé való ékezését követően a halálát értelmező részletek eltűnnek, illetve átváltoznak. Bár szó van meggyilkolásáról, de ezzel kapcsolatban inkább az isteni terv érvényesülése, illetve a rómaiak jellemző jóakarata fontos a szerző számára (23,20-21). Szó esik elítéléséről is (25,10-11), de Pál itt az igazsághoz való jogát hangsúlyozza, és így előkészíti az evangélium Rómába jutását. Végül Pál veszélyek között is (27,14-44) eléri célját, hogy Rómában hirdethesse az igét. A szöveg nem számol be haláláról, de valójában nyilvánvaló,

⁴² A hasonlóságok alapja egyesek szerint az izajási szenvedő szolga alakjával való azonosulás, amelyet az ApCsel szerzője már 13,47 esetében is idézett. Ebben a szakaszban L. Cerfaux és J. Dupont, *Les Actes des Apôtres* (La sainte Bible; Paris 1964³) Iz 53 befolyását véli felfedezni, ami a kiadatást és megpróbáltatásokat illeti (vö. Mk 10,32-34par).

⁴³ A milétoszi beszéd témájához ld. G. Ballhorn, „Die Miletrede — ein Literaturbericht”, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 37-47. Az idézett tanulmányban mindenestre a lukácsi kompozíció más értelmezését kapjuk. A szerző vallja ugyan, hogy az ApCsel szerzője tudott Pál haláláról, de hallgatásának okát egyedül abban látja elképzelhetőnek, hogy ez a halál „szégyenteljes” volt — a következtetés oka homályban marad.

⁴⁴ H. Omerzu, *Der Prozess des Paulus. Eine exegetische und rechtshistorische Untersuchung der Apostelgeschichte* (BZNW 115; Berlin és New York 2002) 282-89 Mk három szakaszával, amelyekben Jézus halálát előre jelzi, Pál halálának három szerkesztői előrejelzését társítja: 20,22-25; 21,4 és 21,11. A szerkesztő célja az volt, állítja, hogy Jézushoz hasonlítsa az apostolt, főként Jeruzsálem megjelölésével, de a zsidók és rómaiak rá jellemző szembeállításával is. G. Guttenberger, „Vorstellungen von Tod und Sterben in den Acta”, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 298-99 azt is megjegyzi, hogy az ApCsel szerzője még a kihallgatások rendjét is beépítette művének kompozíciójába, és így előbb a fótanács, majd Heródes előtt szerepelteti Jézust, illetve az apostolokat (Lk 22,69 és ApCsel 4,21; 5,33.40; majd Lk 23,6-12).

hogy az üldözés-megmenekülés séma nem folytatható a végtelenségig. Az a benyomásunk, hogy egyfajta szenvedéstörténetet olvasunk, amely a halállal való teljes szembesülés után már a föltámadás előízét rejti.

Az Apostolok cselekedeteinek szerzője eszerint két szempontot tartott fontosnak Pál halálával kapcsolatban. Az egyik személyes jellegű: Pál Jézushoz hasonlóan szabadon vállalta a halált. A (vér-)tanú modellje újra Jézus Krisztus. A gondviselés rendelete folytán azonban ez a vértanúság nem Jeruzsálemben zajlik, hanem eljuttatja az apostolt és vele az evangéliumot Rómába. Ez a második, a közösséget érintő mondandó: az apostol hányattatásai az evangélium és az egyház terjedését segítették elő.⁴⁵

Ez a szerző sem nyilatkozik tehát arról, hogy mi történt az apostollal. Fontosabbnak tartotta a Krisztushoz való hasonlóság hangsúlyozását és az evangélium célba érkezését. Ha tudott is az apostol halálának részleteiről,⁴⁶ arról legfeljebb jelképesen nyilatkozott: Pál számára Róma vált Jeruzsálemmé. Pál halálának lényegét előbb fogalmazza meg, mintsem tudósítását befejezte volna. Aki Jeruzsálemben menet lélekben már meghalt, az a földön is újjászületetten él. Fizikai halála az üdvösségét tekintve már nem hoz semmilyen számottevő változást.⁴⁷

3. BEFEJEZŐ MEGJEGYZÉSEK

A Timóteushoz írt levelek illetve az Apostolok cselekedeteinek szerzői tudtak Pál apostol haláláról. Tisztában voltak azzal is, hogy halála után meg kellett változnia a keresztény közösség életének. A harmadik keresztény nemzedék⁴⁸ sajátos feladata, hogy befejezze az Örömhír normatív megfogalmazásának munkáját. Az apostol haláláról ugyan nem tudósítottak közvetlenül, de olyan műfajt illetve olyan elbeszélő formát választottak, amely lehetővé tette, hogy hangsúlyozzák az apostol örökségének jelentőségét. Az örökség lényege a krisz-

⁴⁵ Vö. már ApCsel 11,19 is.

⁴⁶ H. Omerzu, „Das Schweigen des Lukas. Überlegungen zum offenen Ende der Apostelgeschichte“, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 127-56 pontos status questionist nyújt az ApCsel végének „csendjéről” Pállal kapcsolatban, majd arra következtet, hogy a szerző nem ismert részleteket az apostol utolsó két évéről Rómában, bár tudott haláláról. G. Guttenberger, „Vorstellungen von Tod und Sterben in den Acta“, in F.W. Horn (szerk.), *Das Ende des Paulus*, 298 megjegyzi, hogy Péter is csendben „távozik” az ApCsel lapjairól.

⁴⁷ Ezt az erősen jelképes értelmezést a szövegben talán alátámasztja a Pál elfogatásával és Rómába hurcolásával kapcsolatos beszámoló (21,15-28,31) különálló jellege. Vö. J. Gnlika, *Paulus*, 299-308.

⁴⁸ Herczeg Pál, „A Pásztori levelek”, in Pecsuk O. (szerk.), *Bibliaismereti kézikönyv* (Budapest 2004) 615-22, kifejezése, itt 619. oldal.

tusi élet(-példa) és a krisztusi tanítás, amelyet a megváltozott körülmények között megváltozott formában kellett őrizni és továbbadni. Az apostol halála bizonyos értelemben nemcsak önmagának vált nyereséggé. Amit leveleiben „töredékesen” és „homályosan” írhatott csak (vö. 1 Kor 13,12; és 2 Pét 3,16), azt szellemi örökösei immár a maga teljességében és lényegében fogalmazhatták meg, felhasználva — természetesen a saját látásmódjuknak és részben saját elgondolásaiknak megfelelően — a halál közeli helyzet összegző erejét (2 Tim). Pál haláláról így megtudjuk, hogy igazi áldozat, hogy végbevitte azt, amit tervezett (Fil 1,23), és *valóban* egészen odaadta magát a „valóban feltámadt” Úrért. A szenvedő és végső szenvedésre készülő apostol pedig olyannyira Krisztus közelébe érkezik, hogy — a feltámadás után, annak biztos reményében — halálát már említeni sem érdemes. Eszünkbe jutnak a Zsidókhoz írt levél szavai Melkizedekről: „Mivel sem napjainak kezdete, sem életének vége nincs, hasonlónak lett Isten Fiához, és pap marad mindörökké.” (7,3) Bizonyos, hogy a szerzők célja nem az apostol halálának bemutatása, hanem az ő „megszüntetve megőrzése” volt.

Péter apostollal kapcsolatban is ismert a végrendeletszerű, halála utáni visszatekintés (2 Pét 1,13-15).⁴⁹ De van olyan elbeszélés az Újszövetségben, amely kifejezetten utal a főapostol halálára, sőt annak módjára is. Mellette a „szeretett tanítvány” halálának ténye is biztosra vehető, akiről ugyan nem állítja a szöveg, hogy meghalt, de ez a tény még az evangélium szemérmes megjegyzéséből is kiténik (lásd Jn 21,18-19, illetve 21,20-23). Eszerint nem volt szükségszerű, hogy elhallgassák egy apostol halálának tényét, de meg kellett magyarázniuk, hogy Jézus tudott arról, mi történik majd övéivel. Pál halála annyiban jelenthetett nehezebb eseményt, hogy ő maga kezdetben valószínűleg nem halálát, hanem Krisztus második eljövetelét várta (vö. 1 Tesz 4,15). Ezért azok, akik leveleit ismerték, márpedig a pasztorális levelek szerzői jól ismerték azokat, talán külön is hangsúlyozták Pál saját előzetes válaszát: „Nekem az élet Krisztus, a halál pedig nyereség.”

⁴⁹ A két főapostol halálát illetően van egy szöveghely a Jelenések könyvében, amelyet — számos ellenérvvel dacolva ugyan — de már kapcsolatba hoztak velük. A két vértanú személyéről van szó a Jel 11,1-13-ban. A Jel képei ugyan régi hagyomány szerint Illésre és Hénokra utalnak (esetleg Illés és Jeremiás; Illés és Mózes; Jakab és János; István diakónus és Jakab, az első vértanúk). Vö. Takács Gy., *Jelenések könyve. Egzegzés* (Budapest 2000) 251. Az értelmezési hagyomány azonban arról is tud, hogy a két tanú Péterrel és Pállal is azonosítható, ha a 8. versben szereplő várost Rómának tekintjük, illetve a leírt csapásokban (11,5-6) az apostolok csodatetteit ismerjük fel — ApCsel 5,1-11; 13,8-12. Ha ezt az utalást nem is tekinthetjük döntő érveknek, annyit megengedhetünk, hogy a Jel írója tudott a kettő vértanúságáról, és ez is befolyásolta a kép kiválasztásában.

Neutestamentliche Traditionen über den Tod des Apostels Paulus

Balázs Levente Martos

Was haben die Autoren über den Tod des Apostels Paulus gewusst, und warum haben sie den christlichen Gemeinden diesbezüglich wohl keine Auskunft gegeben? Was für eine Bedeutung hatte überhaupt dieser Tod für das Werden des Neuen Testaments? Eine Analyse von 2 Tim 4,6 und ein Überblick der Reise Pauli nach Jerusalem in der Apostelgeschichte (Kap. 20-21) verdeutlichen das traditionsgeschichtliche und hermeneutische Problem. Während in 2 Tim der Tod des Apostels als eine notwendige Bedingung der aktualisierten Weitergabe seiner Lehre erscheint, kann das offene Ende der Apostelgeschichte eine noch engere Parallelität mit der Geschichte von Jesus Christus erkennen lassen.

